

RÓNAY LÁSZLÓ

A reformkor irodalma

Művészet és politika

Ez a most következő korszak a magyar irodalom egyik aranykora. Az előző időszak kezdeményezői ugyan még éltek, de helyükbe újak jöttek, vérbeli, nagy lírikus tehetségek, s közülük, Vörösmarty Mihályban és Arany Jánosban, illetve Petőfi Sándorban szinte összegződött minden olyan jellemvonás, amelyet nemzeti karakterünk részének mondunk. A töprengőbb, bizonytalanabb, a lélek mélységeibe leszálló Vörösmarty és Arany, s a hallatlanul nyílt, szangvinikus forradalmár Petőfi voltaképp egymás kiegészítői, mégha a fejlődés egy pontján elszakadtak is egymától, s a történelmi események a komor beteljesedést sejtő, látomásos szavak megfogalmazóját igazolták is.

Győzött a nemzeti nyelv ügye, a nyelvújítási harc nagy művekkel igazolva az újtókat véget ért, s kialakultak azok az intézményrendszerek is, amelyek segítették a gondolkodás és a művészetek fejlődését. Lapok és folyóiratok működtek — közöttük a Kisfaludy Károly indította Aurora külön figyelmet érdemel —, amelyek segítették a tehetségek kibontakozását és addig csak kezdeményeikben élő műfajok meghonosítását. Egyre eredményesebben működött az Akadémia, nagy színészek diadalra viszik a magyar nemzeti színjátszás ügyét, melynek állandó otthonául működik a Nemzeti Színház, a szépirodalom támogatására megalakult a Kisfaludy Társaság, amelynek Petőfit kivéve a kor, minden fontos írója aktív tagja volt.

A magyar irodalom elkötelezett szolgálója lehetett a nemzeti politika megteremtésének. Nem az íróknak kellett politizálniuk, mert olyan politikai eszmék lettek uralkodóikká amelyeket hatalmas személyiségek hitelesítettek és vittek diadalra: az irodalomra ezeknek a gondolatoknak a népszerűsítése és művészi köntösben történő előadása várt. A „legnagyobb magyar”, Széchenyi mellett főlölesleges is lett volna politizálniuk. *Széchenyi István* (1791-1860) nem volt író, de programjában, melyet nagyhatású könyveiben kifejtett, minden addigi elképzelésnél világosabban fogalmazta meg a nemzet felemelkedésének módját. Tapasztalatai arra intették, hogy a műveltséget minél szélesebb körben ható, aktív szemléleti elemnek mutassa, s leghatékonyabb terjesztőinek, az íróknak megkülönböztetett szerepet szánt programja végrehajtásában, melyet azok tehetségük szerint támogattak is. Ma már szinte elképzelhetetlen, hogy egy nagy író a lóversenyek díjaira versikéket fabrikáljon, ez akkor természetes volt, mert e feliratokban aforisztikus tömörséggel lehetett megfogalmazni a reformkor haladó jel-

szavait. Széchenyi nagy aggodalommal figyelte a reformkor másik nagyformátumú politikusának, a cikkeivel és szónoklataival példátlan népszerűséget szerző *Kossuth Lajos*nak (1802-1894) hatását. Kossuth feje köré glóriát font haladó eszméiért elszünetelt börtönbüntetése, forradalmár gondolatai, az önkényuralom ellen kezdeményezett harcának mind gyűjtőbb eszméi pedig tovább gyűrűztek az ugyancsak radikális változásokat sürgető és a Széchenyi által javasolt lépéseket mind lassúbbaknak vélő értelmiségben, amely hovatovább a nemzet szószólója lett. Nevetséges óvatoskodásnak minősült e felfokozott, várakozó, újat sürgető közhangulatban Széchenyinek az a figyelmeztetése, hogy a megfontolatlan izgatás — úgy érezte, mindinkább ez jellemzi Kossuth elképzeléseit — forradalomba, mégpedig a nemzetközi erőviszonyok mérlegelése alapján veszett forradalomba torkollik majd, s annak eredménye a bécsi udvar önkényuralma lesz. Neki lett igaza, de erre senki sem emlékszik szívesen. Mindkét nagyszerű politikus hazájától távol fejezte be életét, Széchenyi a döblingi szanatóriumban írt az önkényuralom módszereit szarkasztikusan leleplező műve miatti zaklatásoknak lett az áldozata, Kossuth pedig hosszú élete és nagyszabású közép-kelet-európai reformterveinek fogalmazása közben tapasztalhatta meg a nagyhatalmak hazánk iránt tanúsított közömbösségét, s élhette át ugyanazt az érzést, melyet miatta Széchenyinek kellett: mily tragikus, sőt végzetes, ha a nemzet jobbjai nem figyelnek vagy nem akarnak figyelni egymásra és a bölcs szóra.

Széchenyi a kor egyik igen népszerű íróját, *Kisfaludy Károlyt* (1788-1830) kérte fel tervezett folyóirata, a *Jelenkor* szerkesztőjének, akinek darabjai (*A kérők*, *A pártütők*) már a tízes évek végén nagy népszerűséget szereztek. Igazán maradandó hatást azonban *Aurora* című „zsebkönyvének” szerkesztésével gyakorolt kora irodalmára. Az *Aurora* a szerkesztő körül formálódó írói kör fóruma, Széchenyi eszméinek propagálója lett. Kisfaludy szinte észrevétlenül Kazinczy helyébe lépett, s magyar irodalom tisztelt vezéréként. Elbeszélései és lírai költészete (talán a sokat idézett *Mohácsot* kivéve) ugyan mára inkább csak korának tiszteletre méltó relikviája, balladáit viszont a műfaj meghonosításának fontos úttörői, s időről időre ma is sikert arat színpadjainkon az ötletes, szellemes *Csalódások*. Sokat ígérő pályája hamar félbe szakadt: mindinkább elhatalmasodó tüdőbaja végzett vele. A kor reformszelleme aligha bontakozhatott volna ki eredményesen útmutatása és az *Aurorával* teljesített küldetése nélkül. Lapját a jeles teoretikus, kitűnő szervező, *Bajza József* (1804-1858) vitte tovább. Rendkívül jelentős volt tanulmányirói és közönségnevelő szerepe, s kiváló színi bírálataival és elméleti írásaival sokat tett a magyar színházi élet nemzeti jellegzetességeinek elmélyítéséért.

Kölcsey Ferenc

Széchenyi eszméit a politikában és az irodalomban is hatásosan képviselte Kölcsey Ferenc, kinek nevét még ellenfelei is tisztelettel emlegették szigorú és következetes erkölcsi tartása miatt.

A tudatos készülődés éveit és próbálkozásait után a húszas évek elején ért nagy költővé. Berzsenyit ugyan darabosnak nevezte, de az ő modorában írta *Rákos* című szózatát, 1823-ban pedig életének fő művét a *Hymnust*, mellyel a magyar nemzeti irodalom egyik legnagyobbja lett. Nemzeti imádságunk 6 évvel születése után jelent meg nyomtatásban majd Erkel megzenésítésével (1844) megkezdte gyakran mitikus magaslatokba szökő hódító útját.

A Hymnusban is kísért a romantikus-pesszimista történelemszemlélet. Ez abban is kifejeződött, hogy a költő — nem elsőként — Isten büntetésének érzi a bűneink miatt ránk törő veszedelmeket és pusztításokat. Még egyetemesebben pesszimista életérzést szóltatott meg a *Vanitatum vanitas*ban.

A harmincas évek legelején a magyar irodalom új műfajt hódított meg magának, hogy még hatásosabban fejezhessék ki költőink a reformkori életideálokat és igazságokat. Az epigrammának egy moralizáló változata ez, amelyet Kölcsey is szívesen és igen eredményesen művelt. A reformkor saját gondolataira ismert verseiben, s jelszavaként vallotta vele együtt: *Messze jövőndővel komolyan vess öszve jelenkort: / Hass, alkoss, gyarapíts: s a Haza fényre derül!*

Emelkedett életszemléletének összefoglalását találjuk gyönyörű *Parainesis*-ben, amelyet a nagytekintélyű Athenaeum közölt folytatásokban. Ihletének támpontjait adhatták az általa kitűnően ismert antik szerzők, elsősorban Cicero, de amit elmond, az mindenestől megszenvedett igazsága, s a reformkor morális célkitűzéseinek foglalata.

Kölcsey szerint a boldogság nem lehet az ember célja. Aki magasba tör, a tettek által juthat fölfelé, s ha értelmes céljának rendeli alá tevékenységét. A legmagasabb és legszebb erény a haza önzetlen szeretete. Ideálja a köztársasági ember, aki egybeköti a tudományt a munkás élettel. Bár az emberiség gyakran jutott zsákutcába, összességében mégis hordozza azokat az erényeket, amelyeket az egyénnek kötelessége szolgálnia és kifejlesztenie.

A „szolgálat”, a másokért való élet ideálját Kölcsey valóban gyönyörűen és kivételes tömörséggel, világossággal fogalmazta meg. Műve a magyar próza s egyben az erkölcsnemesítő irodalom remeke, melyből méltán okultak nemzedékek, s amely alkalmas arra, hogy belőle az értelmes, bölcsen megtervezett élet eszméit leszűrjük a magunk számára.

Közben egyre fájdalmasabban érezte, hogy szeretett nemzete veszélybe került. Az általa kifejtett kötelmeket magára nézve is parancsoknak értelmezte, így hát a sorssal is perbe szállt hazája védelmében. A végzetten folytatott tragikus párbeszédének nagyszerű dokumentuma a *Zrínyi második éneke*, amelyben súlyos ítéletet mond a függetlenségi törekvések elárulói fölött, akik magukkal ránt-hatják az egész nemzetet a sírba, hogy helyébe új, s jobb nép léphessen. Ez volt végső üzenete, amely élő, felelősségünkre ébresztő figyelmeztetés mindnyájunk számára, s egyben egy nagy moralista végrendelete.

Kölcsey utolsó nagy versének komor látomása egy nála nagyobb lírikusnál is visszatér. Ez a költő a magyar irodalom egyik legjelentősebb alakja, aki összekapcsolta a „haza” és „emberiség” fogalmát s így lett költészete egyetemes érvényű mondanivaló kifejezője.

Vörösmarty Mihály

Vörösmarty Mihályra eposzának, a *Zalán futásának* megjelenése után figyelt fel a közönség és az irodalmi élet. Addig konvenciók megverselésénél egyébre alig futotta tehetségéből. 1823-ban kezdte el írni eposzát. A magyar nemzeti öntudat önmaga kifejezését remélte és várta e műfajban. A honfoglalási eposznak kellett volna egységbe foglalnia azokat a szemléleti elemeket, amelyek egyébként ott készülődtek már a polgári és a nemesi értelmiség tudatában, a kor lírai mozaikjaiból felsejlett már szemléleti képe. Vörösmarty eposzíró kortársai közül Páz-

mánda Horvát Endre *Árpádja* és Aranyosrákosi Székely Sándor *A székelyek Erdélyben* című műve már csak a Zalán után jelentek meg, s meg sem közelítették annak költői erejét, jöllehet az Árpád-eposz például sokkal jobban megmozgatta a közönséget, jóval többen rendelték belőle, mint Vörösmarty művéből.

A Zalán futása a vergiliusi hagyományt követi. Római mintájához hasonlóan honfoglalási eposz. A tárgy: Zalán megfutamítása. Abban is az Aeneisre emlékeztet, hogy a hatalmas csatajeleneteket szerelmi betétek ellenpontozzák. A szerelmi érzés beteljesülése épp oly reménytelen, mint Dido Aeneas iránt érzett szenvedélyéé. Az eposznak ez a rétege talán még szebb és kifejezőbb, mint a másik, ebben teljes szépségében bontakozik ki a magyar romantika mesevilága, fantasztikumra való hangoltsága. Ez az érzéskör sokkal maradandóbbakká teszi a szelíd, érzelmes iróniával előadott már-már regének ható történeteket, mint a borzalmak halmozásában kéjelgő műveket. A *Csongor és Tünde* jelenti majd a csúcspontot, míg Vörösmarty kisebb terjedelmű, de ugyancsak romantikus epikus versei, a szenvedély rombolását a központba állító *Széplak*, a Berzsenyi szerint „kannibáli” *A két szomszédvár* s a robinzonádok világát idéző *Délsziget*, nem egységesek. A szelídebb tónusú, mesei elemekben gazdag *Tündérvölgy* fantasztikus mesei világában megint otthonosabban csapong fantáziája. Ez a verse bizonyos vonatkozásaiban ezért is válhatott Petőfi *János vitéz*ének előképévé, de a *Toldit* író Arany is tanult belőle.

A *Csongor és Tünde* (1831) már az érett költő remeke, életszemléletének foglalata. Az utat kereső Csongor, a világ látszatértékeinek hiábavalóságát példázó vándorok, Tünde iránti ezoterikus érzelmei, kellő ellenpontot találnak a fennkölt hősök érzelmvilágát karikírozó Balgában és Ilmában. A darab szerkezete, felépítése némiképp Mozart nagyon népszerű *Varázsfuvolájára* is emlékeztet. A zeneszerző azonban több megértéssel és elnézéssel viseltetik hétköznapi alakjai iránt, mint a parlagitól idegenkedő költő. A hatás azonban mindkét esetben ugyanaz: lelepleződnek azok az eszmények, amelyek az emberi önzés és szűklátókörűség következményei, s csak a józan, tiszta érzések nyernek igazolást. Mindezt mesteri nyelvkezeléssel, villódzó humorral valósítja meg, irodalmunkban szint páratlan vállalkozása keretében, hiszen elsőnek sikerül hőseit nyelvhasználatukkal is tökéletesen jellemeznie, épp oly könnyedén és elegánsan használja a fennkölt nyelv kifejezéseit és fordulatait, mint a vaskosabb, parasztiét, s azt is jelzi finom iróniával, hogy a nemzeti nyelv csak e kettő szintézisével válhat igazán életképesé.

Nemcsak eposzával elégítette ki a nemzeti felbuzdulást, hanem népies költeményeivel és elbeszéléseivel is, amelyek közül a *Pusztai csárda* igazi remek, de nem kevésbé hatásosak a romantika eszközeivel írt, de a magyar néphagyomány szemléletét és kifejezőmódját egyesítő balladái sem (*Az ősz bajnok*).

A költői kísérletek korát a szemléletének változása, lírájának megkomolyodása, egyéni felelősségre ébredésének korszaka követte. Átérezte, hogy a költőnek kötelessége saját eszközeivel is segítenie a nemzet ébresztésének programját. Kölcseyhez és több pályatársához hasonlóan rövid ideig az epigrammákban fogalmazta meg felelős hazaszeretetének és tette szólító gondolatainak foglalatait (*Magyarország címerére*). Ugyanakkor azonban belső fejlődésének és költői érlelődésének más műfajokban is néhány remek bizonyítékát adta. Az 1833-ban született *Szép Ilonka* az egyik legszebb magyar lírai vers. Benne egy hallatlanul finoman ábrázolt érzelmi folyamat tanúi lehetünk, egészen a tragikus végkifejletig, amely azonban oly egyszerűen, oly kifejezően jelenik meg a versben, mint-

ha nem is a végletes érzelmek korát élnénk. Már ebben a versben is kifejezést nyer Vörösmarty ihletének egyik jellemző és fontos eleme, a drámaiság. Itt azonban a drámát a lemondó szomorúság és reménytelenség érzéskörébe transzponálva fejezi ki. A drámai pátosz majd egyik legnagyobb versében kap teljes kifejezést. A *Szózat* 1836-ban, a súlyos csalódást hozó, a reformfolyamatot tekintélyi eszközökkel, akár erőszakkal is megfékezni rendelő országgyűlés hatása alatt született. A magyar nemzeti tudat a *Hymnus* ikerdarabjának látja, s nem is oktalanul. Ebben is a nagyszerű nemzeti múlt áll szemben a reménytelen, cselekvésre képtelen jelennel, s talán még erősebben fejezi ki a hazához való töretlen hűség és az azzal minden szenvedés közepette vállalt azonosulás gondolatát. Nem véletlen, hogy a forradalmár diákok a „magyar Marseillaise”-ként énekeltek, s az sem, hogy minden bukott forradalom idején megszólal, hogy a reménytelenségből is reményt kovácsolhassunk.

A *Szózat*nak nem elhanyagolható eleme a nemzethalál félelmetes látomása sem. Vörösmarty jellemének egyik mind erősebben ható eleme, a drámai végletek közötti egyensúlyozás, a kételyeivel való küzdelem, a lehangoltságra és reményvesztettségre való hajlama is megmutatkozott e gondosan megformált látomásműsorban. Bénító kételyein, depresszióin olykor — mint a *Guttenberg-albuma* (1840) nagy kérdéssorainak lezárásában, de még inkább azokban a hatalmas hazafias ódáiban, amelyekben a pátosz és az ideálteremtés nagyszerű szándéka elnyomja kedélyvilágának rapszodikus hullámvásárlását — sikerült győzedelmeskednie. Ilyen típusú versei közül a *Liszt Ferenchez* írtat emlegetik és szavalják a legtöbbször, s aligha érdemtelenül.

Körülbelül 1843-tól azonban egyre erősebbek lesznek költészetében a disszonáns, rapszodikus, végletes keserűségét is megszólaltató hangok. Az 1843/44-es országgyűlés megmutatta a jószándékú nemesség erőtlenségét és koncepció nélküliségét. Kossuthot elűzték a Pesti Hírlaptól, hol korábban mozgósító hévvel fejthette ki eszméit. A költő kétségbeesett lelkiállapotát az a meggyőződése mélyítette, hogy a történelem tanulsága szerint az egész emberiség reformtörekvései mindenkor kudarcot vallottak. A sors eleve igazságtalan, megnyomorítja milliók életét, boldogságra pedig a kiválasztottak kicsiny csapatát segíti. Ez a fájdalmas felismerés hatja át a *Gondolatok a könyvtárban* (1844) félelmetes látomásait. A verset bölcseleti mélysége és nemes pátosza a világirodalom nagy lételemző romantikus versei mellé emeli. A költő az emberiséget egybeforrasztó új érzés születésének lázas pillanatát ábrázolja, amely végül is azt a bizonyosságot szüli szívében, hogy a lehangoló valóság tényei sem okozhatnak reménytelenséget. *Az emberek*, amely e hatalmas költeménynek párverse, viszont már azt a felismerését nyomatékosítja, hogy „nincs remény”! A reformgondolatok hűséges harcosa döbbenettel ismerte föl, hogy a reformoknak nincs társadalmi bázisa, amíg az új igazságokért csak a kiválasztottak kis csapata hevül, lehetetlen tömegeket mozgósítani kivívásukra. A vers kilátástalan alapérzésébe persze belejárt szott Vörösmarty alapvetően depressziós egyéniségének máskor is megfigyelhető kedélyhullámvásárlása, mely az évek előrehaladtával mind komorabbá s ezzel együtt mind vizionáriusabbá tette lírájának belső terét. *Az emberek* pesszimizmusát még meghaladta az *Országháza* kicsit patetikus soraival, amelyeket ő maga adott elő a Nemzeti Körben, nagy sikert aratva, de például nagyhatású és néhol a líra legmagasabb pontjaira érő szerelmi költészetében is megfigyelhető a kétség, a bizonytalanság, a csüggedésre való hajlam, mind erősebb jelenléte. Ennek persze a kettejük között meglévő óriási korkülönbség az oka, mint erről *A me-*

rengőhöz őszinte soraiban vall. Nem egészen költői szerepjátszás vezérelte, amikor aránylag fiatal férjként is „megtört életéről” beszélt:

*Nem fáradsz-e rám mosolyogni, ha csüggedek és ha
Megszédít a gond, túrni szeszélyeimet?
Nagy feladat vár Rád: fiatal szívednek erényét
Tenni napúl megtört életem árnya fölé.*

A szabadságharc láza nem is ragadta úgy magával, mint a forradalmár Petőfit, *Harci dala* inkább a Marseillaise utánérzése. Annál félelmetesebben szárnyalt fel lírája, amikor lelke gyászos érzelmei a nemzet kilátástalan érzéseire visszahangoztak. A szabadságharc leverése után születtek legnagyobb versei. Az *Előszó* 1850/51 telén íródott. Félelmetes hitellel jeleníti meg benne a reformkor lázas, tette összpontosító életszemléletének és a szabadságharc bukása utáni reménytelen, kilátástalan kor hangulatának ellentétét. A lázas pátosz, a tett öröme, az értelmes munka szinte himnikus szárnyalású megjelenését hirtelen a tél és halál kietlen képei váltják föl, majd megjelenik az ember, e félig isten, félig állat, melyet teremője is borzadállyal szemlél. Nem csoda, hogy a vers nem jelenhetett meg, de az sem, hogy a költő a *Lear király* fordításában is megtalálta azt a lehetőséget, hogy tépett, zaklatott lelkiállapotáról valljon. Kortársai oly mélynek, oly súlyosnak látták lelke meghasonlottságát, hogy másik hatalmas történetfilozófiai költeményét egyik első elemzője, Gyulai Pál, „egy örült képzettársításának” nevezte. Valójában *A vén cigány* egyetlen lélegzetvétellel írt hatalmas látomássorozat. Költője a legfélelmetesebb lelki viharok hangjait is hitelesen szólaltatja meg, s döbbenetes pátoszszal, fogcsikorgató sorsvállalással néz szembe a szinte végzetes pusztulással, mely minden korszakban újra meg újra megtizedeli a legjobbakat, de talán arra is alkalmas, hogy megtisztítsa a jobbra érdemes emberiséget.

„Fogytán van napod” — írta mind súlyosabb betegségével küszködve. „Napjával” „szerencséje” is elhagyta. „Szegény magyar költő — Mire virradsz te még — Van-e még reménység — Lesz-e még hajnalod?” — kérdezte némi öniróniával egyik töredékében, s a magyar történelem új és új fordulatai ezt a kérdést azóta sem tették időszerűtlenné.

Vörösmarty hatása és költői eredményeinek kisugárzása óriási volt. Korántsem tehetségtelen költő kortársainak jelentősége szinte eltörpült az övé mellett. A vele egykorú *Czuczor Gergely* (1800-1866), a bencések dicsősége, egy ideig rendjének ellenőrzése alatt is állt hazafias azaz: „rossz” — társaságba való keveredése miatt, híres és valóban felrázó 1848-ban írt *Riadója* miatt pedig két évig vasban raboskodott, majd teljesen visszavonulva szótárán dolgozott, amely a magyar nyelvtudomány egyik máig használatos nagy teljesítménye lett. *Garay János* (1812-1853) rövid élete során elsősorban a hit, a remény és a szeretet érzésköreit énekelte meg, *Az obsitos* (1843), a hetvenkedő katona története pedig egy évszázaddal később Kodály Zoltán *Háry János* című daljátékának lett ihletője.

Romantikus prózaírók

Az európai regény nagy művei mellett a magyar próza ekkortájt csak szegény rokon. Hiányzott az az olvasó réteg, amely igényelte volna a nagyobb lélegzetű prózai olvasnivalókat. Jellemző a kor elvárásaira, hogy a különben igen tehet-

séges *Fáy András* (1786-1864) 1820-ban megjelent meséi és aforizmái 5 év alatt három kiadást értek meg, még *Kazinczy* is lelkesült örömmel üdvözölte őket. Tehetségét és regényírói elhivatottságát inkább a *Bélteky-ház* mutatta (1832), amely az első magyar társadalmi regény, *Széchenyi* reformeszméinek lelkes propagálója.

Jósika Miklóst (1794-1865) az a kétes értékű dicsőség érte, hogy 1849-ben a szabadságharc alatti tevékenysége miatt halálra ítélték. Élete végéig emigrációba kényszerült. Ő teremtette meg a magyar történelmi regényt *Abafijával* (1836), amely egyszerre morális és társadalmi célzatú. Sikeresen kamatoztatta megírása közben *Walter Scott* regényírói módszerét. Jellegzetesen romantikus díszletezéssel élt. Fontos az a gondolata, hogy az embernek szembe kell szállnia jellemének rossz tulajdonságaival és szívós kitartással le is győzheti azokat. A maga korában igen népszerű volt *Az utolsó Báthory* című regénye, amely a magyar romantikus próza iskolapéldája. Társadalmi regényeiben lélektani jelenségek hiteles ábrázolásával is kísérletezett — mérsékelt sikerrel. Rokona, *Petrichevich Horváth Lázár* viszont azzal szerzett érdemeket, hogy a kor színvonalán tolmácsolta *Byron* hihetetlenül népszerű alkotásainak egy részét, saját művei is az angol próza hatását mutatják, minden különösebb színvonal híján.

Széchenyi nyomában, de már előtte is, érdeklődő, tehetséges politikusok és gondolkodók kerekedtek föl, hogy megismerjék a világnak azokat az új eszméit és jellemzőit, amelyekkel érdemes beoltani a hazai társadalmat, hogy valamelyest szűnjék szellemi és politikai elmaradottsága. A romantika egyik igen kedvelt műfaja, az ismeretlen tájakon uralkodó viszonyok, szokások bemutatására törekvő útirajz akkor lett ismét igen népszerű műfaj. Sikeresebb darabjait akkori értelemben véve tömegek olvasták. *Böloni Farkas Sándor* (1795-1842) *Utazás Észak Amerikában* című könyve, azzal az egyszerű ténnyel, hogy bemutatta az Egyesült Államok hihetetlenül gyors polgári fejlődését, azt a képzetet keltette egyes bírálóiban, hogy adatait újjából szopta, az országgyűlési ifjak azonban bibliájukként forgatták a viharsebesen új és új kiadásokat ért könyvet. Bár a szerző figyelmeztette olvasóját a rabszolgatartás embertelenségére, nem titkolta, hogy a polgári társadalom még ebben a formájában is sokkal életképesebb és fejlődőképesebb, mint a jobbagység intézményén alapuló rendiség. *Pulszky Ferenc* (1814-1897) mint igazi, nagyra hivatott műtörténész, kulturális benyomásairól számolt be lelkesülten *Úti vázlatok* című írásában. Fontos felismerése volt, hogy korszerű gazdaság és társadalom nem létezik korszerű közeledés nélkül. A kiváló tehetségű *Szalay László* (1813-1864), aki ebben az időben *Eötvös József* társaságában mint jeles politikai reformer fejtett ki értékes tevékenységet, *Státusférjak és szónokok* (1846) című művében a francia és az angol parlament munkáját és nagy alakjait mutatta be a magyar közönségnek. *Szemere Bertalan* (1812-1869) *Utazás külföldön* című könyve 1840-ben jelent meg és aratott óriási sikert. A szerző nem kíváncsiságból utazta be Nyugat-Európát, hanem kényszerűségből: az 1836-os nagy letartóztatási hullám idején ellene is elfogató parancsot adtak ki, s jobbnak látta egy időre Nyugat-Európában menedéket keresni. Nem lelkesedett annyira a pénz-arisztokráciáért, mint *Böloni*. *Gorove István* viszont (1819-1881) *Nyugat* címmel az angol polgárosodás lelkesült hívének mutatkozott. Könyvének ugyancsak nagy hevülettel megírt, a francia közállapotokat bemutató részletét viszont a figyelmes cenzor húzta ki. A reformkor egyik legérdekesebb útleírását *Irinyi József* (1822-1859) adta ki *Német- francia- és angolországi úti jegyzetek* címmel (Halle, 1846). Esményképe Párizs, megvetésének tárgya a német konzervatíviz-

mus. Ó némi iróniával adott számot angliai tapasztalatairól. Előadásmódja példamutatóan egyszerű, politikai nézetei rendkívül radikálisak, nem véletlenül lett ő is a magyar szabadságharc egyik szellemi előkészítője.

Érdekes, magában álló alakja a reformkori prózaírásnak a majdnem minden műfajban sikeresen próbálkozó *Vajda Péter* (1808-1846), aki ugyancsak nagy utazó volt, de nem útirajzot jelentetett meg, hanem *Garasos Tár* címmel ismeretterjesztő lapot. Fantasztikus tájakon játszódó elbeszélései jellegzetesen romantikus környezetet tártak a hüledező olvasó elé. Témáinak és szemléletének folytatói majd a század végén tűnnek fel, őket nevezük „ködlovagoknak”. Érdemei vannak abban is, hogy meghonosította a magyar irodalomban a prózavers műfaját, költőnek azonban aligha nevezhetjük. *Utazás a hazában* címmel kiadott útirajza (1843) azért érdemel figyelmet, mert Petőfi hasonló műfajú írásait és lírájának tájszemléletét készítette elő bennük.

Ezek a szemlélettágító és stiláris vonatkozásban is fontos újításokat hozó prózai kísérletek is hozzájárultak ahhoz, hogy színre léphetett a magyar regényírás első nagyszabású alakja, *Eötvös József*.

Eötvös József

Már az 1842-ben kiadott *A karthausi* jelezte, hogy a fiatal író gondolkodását megérintették az utópista szocialisták is. Arra törekedett, hogy a szentimentalizmus közhelyein felülemelkedve általános érvényű társadalompolitikai és bölcséleti mondanivalóját hitelesen fogalmazza meg. Gusztáv, a regény főalakja ugyan végigjárja azokat a stációkat, amelyeket egy szentimentális vagy romantikus regény hősének illet: szerelmi csalódása után kolostorba vonult s végül megbékélt lélekkel készült az elmúlásra, de történetének elmondását hosszú fejtegetések, értekező betétek szakítják meg, amelyek az elmélkedő író világszemléletének foglatát tartalmazzák. A moralizálás, az úti beszámolók, illetve maga a cselekmény meglehetősen laza szálakon illeszkednek egybe így a regény nem nevezhető a műfaj legszerencsésebb megvalósulásának, társadalombírálata is csak közvetetten érvényesül, mert nem az alakok sorsa és az események kifejtése hordozza, hanem az erkölcsi tanítások és lírai elemek.

Nem így az 1845-ben megjelent *A falu jegyzőjében*. Ez a regény a vármegyei rendszer konzervativizmusának és mozdíthatatlanságának kemény bírálata. Eötvös nem palástolja azt a meggyőződését, hogy a magányos ember bukásra van ítélve legyen bármily jószándékú is. Tengelyi, a regény főalakja, a vármegyei maffia áldozata lesz, nemesi oklevelét ellopják, őt magát kiszorítják a kiváltságosok közül. A regény befejezésében csüggedten ápolja gyümölcsfáit, hiszen megszűnt az a lehetősége, hogy másokért tehessen bármit is. A magányos Tengelyi alakjával azt igazolja az író, hogy a vágyott átalakuláshoz meg kell teremteni a demokratikus intézményrendszert, máskülönben örökre megmaradnak az olyan, már a nevükkel is jellemüket mutató megyei tisztségviselők, mint Nyúzó, a főszolgabíró. Egyetlen olyan alakja van a műnek, akinek szenvedélyes igazságérzetét és felvilágosult szemléletét nem rendítik meg a megyeiek erőszakoskodásait és jogtalanságai, s ez Völgyesy, a betyárrá aljasított Viola védője. Völgyesy alakjában az író alighanem példaképének, Kölcseynek jellemét igyekezett nem is sikertelenül megjeleníteni. A regény egyik fő erőssége szilárd szerkezetében rejlik. Az a kép, amelyet a kor Magyarországnak intrikákba süppedt

vidéki világról ad, joggal állítható a nagy orosz regények társadalomábrázolása mellé. Előadásmódja azonban kicsit nehézkes, némelyik alakja pedig túlságosan is tételszerűen jeleníti meg az író elképzeléseit. A *falu jegyzője* a kor egyik legmélyebben szántó bírálata, alkalmas lett volna arra, hogy a magyarság szükséges önbírálatának kovásza legyen, s hogy mégsem lett az, annak az a magyarázata, hogy Eötvös elbeszélő művészete nem volt arányban gondolkodásának mélyen szántó voltával. Jókai kezében ez a téma bizonyára sokkal elevenebben és színesebben jelent volna meg, igaz, alighanem hiányzott volna belőle az az elkésztítő kritika, amely Eötvös szemléletét ezekben az években áthatotta, s amely nem Jókai, hanem Kemény Zsigmond regényvilága felé mutatott előre.

A *Magyarország 1514-ben*, Eötvös következő nagyregénye nemcsak az író történet szemléletének kiteljesedését mutatja, hanem beteljesíti azokat a gyarló kezdeményezéseket is, amelyek a lélektani regény megteremtésére irányultak. A regény témája a magyar történelem egyik tragikus eseményét, Dózsa György parasztháborúját idézi, melynek jogosultságát az író nem vitatja, de módszereit éles bírálattal illette. Am minden rokonszenve a tisztafejú, okos és elkötelezett forradalmár: Lőrinc papé, aki a történelmi eseményeknek és a regény cselekményének is egyik mozgatója. A forradalom vak erő, amelyet csak olyan józan és a jövőre is tekintő gondolkodók tarthatnak kordában, mint Lőrinc. S a forradalom rombolhat is, ezért idegenkedik tőle Eötvös későbbi, forradalom alatti magatartását előlegező Telegdi.

Megrendítően hitelesek és átgondoltak a regénynek azok a részei, amelyekben Eötvös a nemzeti önbírálat eszményét igyekszik szolgálni, arra készítve a nemesi osztály tagjait, hogy a múltban játszódnak, de jelenlegi önmagunkat is ábrázoló történet tükrében önmagukba tekintsenek, s vegyék észre azokat a hibáikat és bűneiket, amelyek megvallása, megbánása és jóvátétele nélkül újra és újra csak önmérsztő, magyar és magyar közötti háborúk következnek, de józan kiengesztelődés és a jövőre való megnyílás sohasem. Épp ezért olyan fontos a szerepe a regény nemesi sorból való szereplőinek. Ártándi Pál szinte gátlátalan jellemének ábrázolásával mintha a saját korának Széchenyi által is osztorozott henye nemesúrfiainak akarta volna bemutatni, akik céljuk elérése érdekében a becsület legelemibb törvényeit is képesek sárba tiporni. Ártándi jellemtelenségének nagy része van abban, hogy a keresztesek gyűjtogatni kezdenek, s ez után az eseményeket már nem lehet megállítani, a végzet veszi át a főszerepet, s ennek árnyékában nemcsak a regény jobb sorsra érdemes szereplőinek, de az egész országnak jövője is bizonytalan, borús előérzetekkel terhes.

Ezek a kísértetiesen szcenírozott, szinte állóképre emlékeztető, nagy gonddal készített szűkszavú rajzok Eötvös prózairói tehetségének csúcspontjai. Inkább a részletek festésében volt igazán otthon, az elbeszélő elemek kezelésében kevésbé. Regényei, közöttük a *Magyarország 1514-ben* is, inkább hatalmas operalibrettók: nagyszerű alkalmat kínálnak a különféle szereplők megmutatkozására, ugyanakkor a cselekmény előre vivését kevésbé változatosan valósítja meg. Konfliktusai nem mindig a jellemek logikájából fakadnak, gyakran az író szándéka, egyfajta preconcepció mozgatja őket, mint a későbbi *A nővérekben* is, amely alapjában véve elhibázott mű.